

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφρόκα

Η ανάδειξη της Θεσσαλονίκης ως του σημαντικότερου πολιτικού, οικονομικού και πολιτιστικού κέντρου στη Βαλκανική οφείλεται πρωτίστως στη στρατηγική γεωγραφική της θέση αλλά και στις πολιτικές εξελίξεις στον χώρο της ρωμαϊκής-βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η πόλη θα λάβει τα προνόμια της *colonia* (κολωνείας) και της μητροπόλεως της Μακεδονίας, αργότερα θα γίνει έδρα του επάρχου του Ιλλυρικού και η άρχουσα των εσπερίων θεμάτων. Μετά την απώλεια της Αντιόχειας και της Αλεξάνδρειας θα παραμείνει η δεύτερη σε σημασία και μέγεθος πόλη της αυτοκρατορίας, πάντοτε όμως στη σκιά της πρωτεύουσας, η «πρώτη μετά τήν πρώτην».

Η πνευματική ζωή και η καλλιτεχνική δημιουργία της Θεσσαλονίκης από τα πρωτοχριστιανικά χρόνια διαποτίζονται από τη χριστιανική πίστη και ιδεολογία¹. Η πόλη που ευτύχησε να δεχθεί τον χριστιανισμό από τον Απόστολο Παύλο, θα αναδείξει ένα πλήθος μαρτύρων στα χρόνια των διωγμών και ο Μάρτυς Άγιος Δημήτριος θα συνδεθεί με την ίδια την υπόστασή της, θα υμνηθεί και τιμηθεί ως πολιούχος και προστάτης, ως «τείχος άσειστον νοητόν, και δαίμοσι και βαρβάροις άκαταγώνιστον έξυμα ... και σωματών

1. Βλ. την εκτενή μελέτη του Β. Κατσαρού, «Γράμματα και πνευματική ζωή στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονίκη, τοῖς ἀγαθοῖς βασιλεύουσα. Ἱστορία καὶ πολιτισμὸς*, Επιμ. Ι.Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη, Πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης, 1997, 317-343. – Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία*, Γιάννενα 1996.

και ψυχῶν ἄϊδιον φυλακτῆριον»². Τότε θα αρχίσουν να κυκλοφορούν τα Μαρτυρολόγια και Συναξάρια προς οικοδομήν των πιστών, και πρωτίστως το αρχέτυπο του Μαρτυρίου του Αγίου Δημητρίου τον 5ο αι., που θα αποτελέσει τον πυρήνα της αγιολογικής παράδοσης γύρω από τον φιλόπολι και σωσίπατρι Δημήτριον³. Τότε δημιουργείται και η πλουσιότετη λειτουργική υμνογραφία του Αγίου Δημητρίου, όπως έδειξε ο Καθηγητής Ι. Φουντούλης⁴. Τα υμνογραφικά κείμενα αντανακλούν την εξέλιξη της προσκυνηματικής λατρείας του Αγίου. Οι διωγμοί των χριστιανών από τους Πέρσες στη μακρινή Μεσοποταμία τον 5ο αι. και η κατάληψη της Συρίας και Παλαιστίνης από τους Άραβες τον 7ο αι., οδήγησαν πλήθος μοναχών στα περίχωρα της «φιλοχρίστου και φιλομονάχου»⁵ Θεσσαλονίκης, που αναζήτησαν καταφύγιο και προστασία στα σπήλαια και τις οπέδες της γης⁶. Εξέχουσα μορφή ο όσιος Δαυίδ, που σύμφωνα με την αφήγηση του Θεσσαλονικέως αββά Παλλαδίου ασκήτευσε σε απόσταση τριών σταδίων από τα τείχη της πόλης⁷. Το κύμα

2. Θαύματα του Αγίου Δημητρίου, έκδ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, I. Le texte, II. Commentaire, Paris 1979, 1981, τ. I, σ. 51.14-17.

3. Βλ. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*, Αθήναι [Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Κέντρον Ερεύνης Βυζαντίου 1] 1994, σ. 67-90, με παράθεση των κειμένων και συζήτηση. – Πρβ. Β. Κατσαρός, *ό.π.*, σ. 319.

4. Ι. Φουντούλης, «Ο Άγιος Δημήτριος στην υμνογραφία». *Λειτουργικά θέματα Ζ'*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 62. – Πρβ. Α. Μέντζος, *ό.π.*, σ. 90-96. – Β. Κατσαρός, *ό.π.*, σ. 320.

5. L. Petit, *Vie et office de Saint Euthyme le jeune* [Bibliothèque hagiographique orientale 5], Paris 1904, σ. 33.11-14.

6. Πρβ. για τον 9ο αιώνα: Βίος Αγ. Θεοδώρας Θεσσαλονίκης, έκδ. Arsenij, *Žitie i podvigi sv. Theodory Solunskoj*, Jurgen 1899, σ. 1-36 (με ρωσική μετάφραση), σ. 35. Την αναθεωρημένη μορφή του Βίου εξέδωσε ο E. Kurtz, *Des Klerikers Gregorios Bericht über Leben, Wunderthaten und Translation der hl. Theodora von Thessalonich nebst der Metaphrase des Johannes Staurakios*, Mémoires de l'Académie Imp. des Sciences de St. Pétersbourg VIIIe série, vol. VI, no 1, St. Pétersbourg 1902, σσ. 1-111. – Νέα έκδοση Σ.Α. Πασχαλίδη, *Ο Βίος τῆς ὀσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ. Διήγησις περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ Τιμίου Λειψάνου τῆς Ὀσίας Θεοδώρας*. Εισαγωγή – κριτικό κείμενο – μετάφραση – σχόλια, Θεσσαλονίκη [Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, Κέντρον Αγιολογικών μελετών 1] 1991, σ. 182: «Μοναχοί τινες, ἐν σπηλαιοῖς καὶ ταῖς ὀπαῖς τῆς γῆς διαιτώμενοι, ἐκ διαφορῶν ὁρῶν, τῶν ἔγγιστα κειμένων τῆς περιφανοῦς ἡμῶν πόλεως, κατ' εὐχὴν ἐν τοῖς ἁγίοις ναοῖς ἐπιφοιτῶντες ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς πόλει συνέδραμον».

7. Ιωάννης Μόσχος, *Λειμωνάριον*, PG 87.1860. – Πρβ. N.K. Moutsopoulos, «Monasteries outside the Walls of Thessaloniki during the Period of Slav Raids», *Cyrrillomethodianum* 11 (1987) 129-194, κυρίως 129-131.

των προσφύγων θα συνεχισθεί και αργότερα, τον 9ο αι., εξαιτίας των αραβικών επιδρομών στο Αιγαίο. Τότε ήταν που έφθασε στη Θεσσαλονίκη η οσία Θεοδώρα από την Αίγινα και εμόνασε ως το τέλος της ζωής της, τον Αύγουστο του 892, η δεύτερη μυροβλύτισσα αγία μετά τον Άγιο Δημήτριο. Δύο χρόνια αργότερα ο διάκονος Γρηγόριος συνέταξε τον Βίο της αγίας και μία διήγηση σχετική με τη μετάθεση του λειψάνου της, που έγινε ένα χρόνο μετά την κοίμησή της⁸. Η φήμη του θαυματουργού Αγίου Δημητρίου θα απλωθεί σ' όλη την οικουμένη. Η Θεσσαλονίκη θα αναδειχθεί σε μεγάλο θρησκευτικό κέντρο, όπου συρρέουν Έλληνες και ξένοι, αυτοκράτορες και ταπεινοί άνθρωποι, μοναχοί και λαϊκοί να προσκυνήσουν τον Μυροβλήτη Άγιο και να αγιασθούν⁹.

Το θέμα του φετεινού Συνεδρίου στο πλαίσιο των Δημητρίων είναι οι Εκκλησιαστικοί συγγραφείς της Θεσσαλονίκης. Οι συγγραφείς αυτοί, κληρικοί ή μοναχοί, κυρίως όμως λόγιοι αρχιεπίσκοποι, εγχώριοι ή επήλυδες, λάμπρυναν με την παρουσία τους την πόλη, συνδέθηκαν με συγκλονιστικά γεγονότα, όπως οι πολιορκίες και οι αλώσεις, και τα αποτύπωσαν στο έργο τους, ανέπτυξαν όμως και άλλα γραμματειακά είδη, όπως τη ρητορική, την αγιολογία, την υμνογραφία, αλλά και τις ύψιστες μορφές του φιλοσοφικού στοχασμού και της θεολογίας.

Στα αγιολογικά έργα οι συγγραφείς ακολουθούν τον ρητορικό τύπο και την παράδοση των εγκωμιαστικών κειμένων, όπου μαζί με το εγκώμιο του Αγίου πλέκεται και το εγκώμιο της Θεσσαλονίκης, της πόλης που τους γέννησε ή τους φιλοξένησε, και δίνουν ορισμένα στοιχεία χρήσιμα για την τοπογραφία αλλά και την κοινωνία της. Ιδιαίτερη βέβαια σημασία έχει ο κύκλος των αγιολογικών κειμένων που αναφέρονται στις θαυματουργικές ενέργειες του Αγ. Δημητρίου τόσο σε μεμονωμένα άτομα όσο και κυρίως στη σωτηρία της πόλης από λιμούς και αρρώστιες και τις επιβουλές ξένων εισβολέων¹⁰. Είναι οι συλλογές οι γνωστές ως «Διήγησις των Θαυμάτων» ή «Θαύματα του Αγίου Δημητρίου»¹¹. Συγγραφείς της πρώτης και πληρέστερης συλ-

8. Βλ. παραπάνω σημ. 6.

9. Για το προσκύνημα και την μυροβλυσία βλ. Α. Μέντζος, *ό.π.*, σσ. 105-165, με τις σχετικές πηγές και τη βιβλιογραφία.

10. Για τα αγιολογικά κείμενα που έχουν σχέση με τη Θεσσαλονίκη και τον Αγ. Δημήτριο βλ. την ενημερωμένη και χρηστική μελέτη των Ελένης Καλτσογιάννη – Σοφίας Κοτζάμπαση – Ηλιάνας Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία. Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 32, KBE], Θεσσαλονίκη 2002, 88 κε.

11. Τα «Θαύματα» εκδόθηκαν σε κριτική έκδοση από τον P. Lemerle (βλ. παραπάνω σημ. 2) με εκτενή εισαγωγή, γαλλική μετάφραση και σχολιασμό. Με βά-

λογής υπήρξε ο Ιωάννης, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (610-630), που αφηγείται ορισμένα από τα πολλά θαύματα που έζησε ο ίδιος ή άκουσε από τον προκάτοχό του Ευσέβιο ή άλλους αυτόπτες μάρτυρες. Η σύνθεση της Β' Συλλογής ανήκει σε κάποιον Ανώνυμο, πιθανότατα κληρικό, που γράφει εβδομήντα χρόνια αργότερα και έρχεται να αφηγηθεί όσα είχε παραλείψει ο «ὄσιος τῆ μνήμη Ἰωάννης» και κυρίως «τὰς ἐπὶ τῶν χρόνων αὐτοῦ ἀφάτους πολιορκίας»¹², αλλά και όσα συνέβησαν στην εποχή του. Αφηγούνται λοιπόν τις πολιορκίες της Θεσσαλονίκης από τους Αβάρους και Σλάβους στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 7ου αι., την εγκατάσταση σλαβικών φύλων στην ευρύτερη περιοχή και τη μεγάλη πολιορκία από σλαβικά φύλα που εξελίχθηκε στη διάρκεια των ετών 676-678 και τη σωτήρια επέμβαση του Αγίου Δημητρίου, όταν η Κωνσταντινούπολη αποκλεισμένη από τον αραβικό στόλο ήταν ανήμπορη να συνδράμει τη Θεσσαλονίκη¹³. Οι αφηγήσεις αυτές αποκαλύπτουν ένα πλήθος γεγονότων και επεισοδίων που καμιά άλλη από τις εκπορευόμενες από την Κωνσταντινούπολη πηγές δεν αναφέρει. Η συγγραφική παραγωγή του Ιωάννη, ο οποίος τιμήθηκε ως άγιος και ως δεύτερος προστάτης της πόλης, δεν περιορίζεται στη συλλογή λόγων στον Άγιο Δημήτριο, αλλά περιλαμβάνει εγκώμιο στον Άγιο και ομιλίες στην Κοίμηση της Θεοτόκου, «Εἰς τοὺς πειρασμοὺς τοῦ Χριστοῦ στὴν ἔρημο» κ.ά.¹⁴.

ση την έκδοση αυτή ο Π.Κ. Χρήστου παρέχει το κείμενο και τη μετάφραση στη νέα ελληνική, δίνοντας προηγουμένως συνοπτικά τα περιεχόμενα των Διηγήσεων και ιστορική ανάλυση: *Η Γραμματεία των Δημητρείων Α'. Διηγήσεις περί των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου. Κείμενο, Μεταφράσεις, Εισαγωγή, Σχόλια, Θεσσαλονίκη [Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης 3, Κέντρον Αγιολογικών Μελετών]* 1993. Το ίδιο και ο Χ. Μπακιρτζής με νεοελληνική μετάφραση της Αλόης Σιδέρη και εκτενή σχολιασμό και βιβλιογραφία: *Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οι Συλλογές Αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου. Ο Βίος, τα Θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη, Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, 1997, εκδόσεις Άγρα.* – Βλ. διαφορετική θεώρηση γύρω από τα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου και τη λατρεία του από τον P. Speck, *De miraculis sancti Demetrii, qui Thessalonicam profugus venit, oder Ketzerisches zu den Wundergeschichten des heiligen Demetrios und zu seiner Basilica in Thessaloniki* [Ποικίλα Βυζαντινά 12, Varia IV], Bonn 1993. Κριτική των απόψεων του P. Speck: Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η νεότερη έρευνα για τη λατρεία και τα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου», *Πρακτικά ΙΒ' Επιστημ. Συμποσίου "Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Ο ιερός ναός του Αγίου Δημητρίου, προσκύνημα Ανατολής και Δύσεως"*, ΛΓ' Δημήτρια, Ιερά Μονή Βλατάδων 1-3 Οκτωβρίου 1998, Θεσσαλονίκη 2001, 151-162.

12. Θαύματα Αγ. Δημητρίου § 176 (σ. 168-169, έκδ. P. Lemerle).

13. Θαύματα Αγ. Δημητρίου §§ 230-282. – Για τη χρονολόγηση βλ. P. Lemerle, τ. II, σ. 131-132.

14. Βλ. Π.Κ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 59.

Συλλογή των θαυμάτων του Αγίου που περιλαμβάνει όλα σχεδόν τα θαύματα της Α΄ Συλλογής συντάξε και ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Νικήτας στα μέσα του 12ου αι.¹⁵, ενώ αργότερα, στα τέλη του 13ου αι., ο χαρτοφύλακας της μητρόπολης Σταυράκιος συνέγραψε δύο λόγους, έναν για τον Άγιο Δημήτριο¹⁶, που τον εκφώνησε την ημέρα της εορτής του Αγίου, και έναν στη μυροβλύτισσα Αγ. Θεοδώρα, που αποκαλείται «*ἡ τῶν Θεσσαλονικέων ἡμῶν καὶ μήτηρ καὶ προστάτις καὶ καύχημα*»¹⁷.

Εγκώμια και λόγους στον Άγιο Δημήτριο έγραψαν: τέλη του 13ου αι. ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, τον 14ο αι. ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο Νικόλαος Καβάσιλας, ο Γρηγόριος Παλαμάς, ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, ο Μακάριος Χούμνος, ο Φιλόθεος Κόκκινος, αλλά και όταν οι Τούρκοι βρίσκονταν προ των πυλών (1383-1403) οι μητροπολίτες Ισίδωρος Γλαβάς και Γαβριήλ, ο μεσάζων Δημήτριος Χρυσολωράς και, τέλος, ο Συμεών Θεσσαλονίκης, που προσπαθούσαν να ενισχύσουν το φρόνημα των Θεσσαλονικέων¹⁸.

Ο θρησκευτικός χαρακτήρας της πνευματικής ζωής της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 8ου και στον 9ο αι. ενισχύεται από την παρουσία μεγάλων προσωπικοτήτων του μοναχισμού, όπως του Θεόδωρου Στουδίτη και του αδελφού του Ιωσήφ –μετέπειτα αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης–, που έφθασαν εδώ εξόριστοι το 797, του Ιωσήφ του Υμνογράφου, που ήλθε στην πόλη μετά την κατάληψη της Σικελίας από τους Άραβες το 819/20 και ασκήτευσε στη Μονή του Χριστού του Λατόμου, όπου και πέθανε το 875, του Γρηγορίου Δεκαπολίτη το 830-31 και αργότερα στην επιστροφή του από την Ιταλία, του Αγίου Ιλαρίωνος από την Ιβηρία, του οσίου Ευθυμίου του Νέου από τη Βιθυνία το 862-863¹⁹.

Στο σύντομο πέρασμά του από τη Θεσσαλονίκη κατά την αρχιερατεία του μεταξύ 840-843, ο μεγάλος λόγιος και δάσκαλος των αδελφών Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και Μεθοδίου, Λέων ο Φιλόσοφος ή Μαθηματικός, θα εκ-

15. Έκδοση από τον Α. Σιγάλα, «Νικήτα αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης εις τα Θαύματα του αγίου Δημητρίου», *ΕΕΒΣ* 12 (1936) 317-360. – Βλ. Ε. Καλτσογιάννη κ.ά., *ό.π.*, σ. 140-141.

16. Έκδοση Ιωακείμ Ιβηρίτου, «Ιωάννου Σταυρακίου, Λόγος εις τα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου», *Μακεδονικά* 1 (1940) 324-376. – Βλ. Ε. Καλτσογιάννη κ.ά., *ό.π.*, σ. 145-146. – Για τον Σταυράκιο βλ. *PLP* 26708.

17. Έκδ. Ε. Kurtz (όπως στη σημ. 6), 62.2.– Βλ. Ε. Καλτσογιάννη κ.ά., *ό.π.*, σ. 146-148.

18. Βλ. εκτενώς για τους συγγραφείς αυτούς, λαϊκούς και εκκλησιαστικούς, Ε. Καλτσογιάννη κ.ά., *ό.π.*, σ. 148 κε.

19. Βλ. Ε. Καλτσογιάννη κ.ά., *ό.π.*, σ. 102 κε.

φωνήσει στην Αχειροποίητο μία Ομιλία εις τον Ευαγγελισμόν της Θεοτόκου, όπου αφηγείται το θαύμα της μεταστροφής στον χριστιανισμό μιας κωφάλαλης Εβραιοπούλας και της θεραπείας της τον 5ο αι. αλλά και της μεταστροφής 500 Εβραίων από την κοινωμία της Θεσσαλονίκης. Παράλληλα, συμβουλεύει το ποιμνιό του να λαμβάνει υπόψη στις γεωργικές εργασίες τις μετεωρολογικές και αστρολογικές συγκυρίες²⁰.

Στις αρχές του 10ου αι., η Θεσσαλονίκη θα βιώσει την πρώτη της άλωση, όταν ο Λέων ο Τριπολίτης ύστερα από σύντομη πολιορκία μπαίνει στην πόλη τον Αύγουστο του 904. Επί δέκα ημέρες οι Σαρακηνοί πειρατές επιδόθηκαν σε καταστροφές, σφαγές και δηώσεις, ενώ 20.000 Θεσσαλονικείς φορτώθηκαν στα καράβια και οδηγήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα της Κρήτης και της Ταρσού. Ένας από αυτούς, ο Ιωάννης Καμενιάτης, κατώτερος κληρικός, κουβουκλήσιος στη μητρόπολη της Αγ. Σοφίας²¹, θα αφηγηθεί τα συγκλονιστικά γεγονότα της πολιορκίας και της άλωσης, αφού προτάξει ένα ολοκληρωμένο εγκώμιο της γενέτειράς του Θεσσαλονίκης. «*Ἡμεῖς, ὦ φίλος, πατρίδος ἐσμέν Θεσσαλονίκης ... πόλεως μεγάλης καὶ πρώτης τῶν Μακεδόνων*»²², λέγει προς κάποιον Γρηγόριο Καππαδόκη –ίσως πρόκειται και για

20. Ο λόγος εκδόθηκε από τον V. Laurent, Une homélie inédite de l'archevêque de Thessalonique Léon le Philosophe sur l'Annonciation (25 mars 842), *Mélanges Eugène Tisserant II* [Studi e Testi 232], Città del Vaticano 1964, σ. 281-302. – Για τον Λέοντα φιλόσοφο βλ. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός* (ελλην. μετάφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου), Αθήνα 1985, σ. 129-153. – Πρβ. Β. Κατσάρος, *ό.π.*, σ. 322-323. – V. Katsaros, «Leo the Mathematician, his Literary Presence in Byzantium during the 9th Century» στο P. Butzer-O. Lohrmann (eds.), *Science in Western and Eastern Civilization in Carolingian Times*, Basel 1993, σ. 383-398. – E. Καλτσογιάννη κ.ά., *ό.π.*, σ. 7-8.

21. Εκδ. Gertrud Böhlig, *Ioannis Caminiate De expurgatione Thessalonicae* [CFFB 4], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973, § 43 σ. 39.86: «*κληρικοί πάντες τῶ τῶν ἀναγνωστῶν διαπρέποντες τάγματι*», § 55, σ. 48.45-46: «*κληρικός καὶ αὐτός, καὶ τῶν ἐν τοῖς οἴκοις τῶν βασιλείων τεταγμένων εἶς*». Ἐτσι υπέδειξε τον Ιωάννη Καμενιάτη κάποιος από τους αρχηγούς των Σαρακηνών. Κουβικουλάριοι ἢ κουβουκλήσιοι υπήρχαν στην υπηρεσία του αυτοκράτορα αλλά και του πατριάρχη. – Ο Ιω. Καμενιάτης πιθανόν υπήρξε κουβουκλήσιος στη μητρόπολη της Αγίας Σοφίας. Κουβουκλήσιοι ἦταν κατώτεροι κληρικοί, ἕνα εἶδος υπηρετῶν-κλητῶν. – Βλ. σχετικὰ Βασιλικὴ Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικὰ αξιώματα καὶ υπηρεσίες στην πρώιμη καὶ μέση Βυζαντινὴ περίοδο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe], Αθήνα-Κομοτηνὴ 1996, σ. 286-300. – Για την Αγία Σοφία ως μητροπολιτικὸ νὰό από την εποχὴ της ἀνέγερσής της βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «*Ἡ Αγία Σοφία ως μητροπολιτικὸς νὰός καὶ το ἐπισκοπεῖο*», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα* [Ελληνικὴ Ἐταιρεία Σλαβικῶν Μελετῶν], Θεσσαλονίκη 2002, σ. 549-560.

22. Ιω. Καμενιάτης, § 3, σ. 4.54-57.

φантаστικό πρόσωπο – που γνώρισε κατά την αιχμαλωσία του στην Τρίπολη της Συρίας και του ζήτησε να του περιγράψει τα γεγονότα²³. Το πρώτο για το οποίο σεμνύεται η πόλη, γράφει, είναι ότι διδάχτηκε την ευσέβεια και τη θεογνωσία από τον Απόστολο Παύλο²⁴ –ένα χαρακτηριστικό της πόλης που εξαίρει και ο Φιλόθεος Κόκκινος τον 14ο αι.²⁵ –, περηφανεύεται για τους μάρτυρες και τον ασύγκριτο ανάμεσά τους, τον αθλοφόρο Δημήτριο τον Μυροβλήτη, αλλά και για τους αρχιερείς της που κράτησαν καθαρή και ανόθευτη την πίστη από κάθε ζιζάνιο αιρετικό και αλλόφυλο²⁶. Περιγράφει την απλόχωση πολιτεία με το κάστρο και το λιμάνι, τα βουνά και τον πλούσιο κάμπο με τις λίμνες και τα ποτάμια, τις εμπορικές δραστηριότητες, τις πνευματικές ενασχολήσεις, ιδιαίτερα των νέων, αναπολεί τους αρμονικούς ύμνους και τις ψαλμωδίες που ξεχύνονταν από τους μεγαλόπρεπους ναούς και πρώτα απ’ όλα από τον ναό «τῆς τοῦ πανουργοῦ καὶ θείας τοῦ ὑπερουσίου λόγου σοφίας – τὸν ναὸ τῆς ἀειπαρθένου πανάγνου Θεομήτορος (της Αχειροποιήτου) καὶ τοῦ πανενδόξου καὶ καλλινίκου μάρτυρος Δημητρίου»²⁷. Και αναρωτιέται και απορεί πώς τους βρήκε αυτή η συμφορά και η φρίκη. «Στοχάζομαι ωστόσο ένα πράγμα: πως ενώ ήμασταν βουτηγμένοι στην αμαρτία, μιλούσαμε, κατά τον Ψαλμωδὸ, για τη θεϊκὴ κρίση. Και ἴσα ἴσα, η δική μας κακία ἔκαμε να χάσει την αξία της αυτή η υψηλὴ και ευλαβικὴ ἀσκησις, γιατί ο Θεός ἔκρινε πως δεν ἀξίζε να τον υμνοῦν και να τον τιμοῦν χεῖλη ασεβῆ και κριματισμένα ... Εἴτε πάλι ἀπὸ την ἀμετρη κι ἀνέμελη καλοπέραση και την ἀνάγκη για κάθε λογῆς και ἀπαραίτητη ἀπόλαυση, σαν να εἴχαμε ξεχάσει τον Θεό κι ήμασταν μπλεγμένοι σε μια πλάνη χωρὶς τελειωμό και δίχως διέξοδο, και καθὼς λέγει ο Ἀπόστολος, ο καθένας μας ζούσε κατὰ το κέφι μας και δε νοιαζόμασταν καθόλου για το δρόμο που βγάζει στην ἀρετή»²⁸. Η πόλη στερήθηκε την «ἀήττητη συμμαχία» του πολιοῦχου

23. Βλ. Ιω. Καμενιάτης §§ 1 και 2, σσ. 3-4. – Για τον Γρηγόριο Καππαδόκη και την εντελὴ ἀστήρικτη ἐρμηνεία της G. Böhlig ὅτι το ἐπίθετο Καμενιάτης προέρχεται ἀπὸ τὴ σλαβικὴ λέξη Kamen = πέτρα, και ἄρα ο Ιω. Καμενιάτης ἦταν σλαβικῆς καταγωγῆς, βλ. τις πολὺ εὔστοχες παρατηρήσεις του Γ. Τσάρα, Ιωάννου Καμενιάτου στην ἀλωση της Θεσσαλονίκης (904 μ.Χ.). Εισαγωγή – Μετάφραση – Σχόλια, Θεσσαλονίκη, εκδ. οἶκος Κυριακίδη 1987, σ. 19 κε. και 27.

24. Βλ. Ιω. Καμενιάτης, § 3, σ. 4.60-62.

25. Βλ. Δ.Γ. Τσάμης, Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου Ἄγιολογικὰ ἔργα, Α΄, Θεσσαλονικεῖς ἄγιοι [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 65.15-17.

26. Βλ. Ιω. Καμενιάτης, § 3, σ. 5.65-77.

27. Ιω. Καμενιάτης, § 11, σσ. 12-13.

28. Ιω. Καμενιάτης, § 12, σ. 13.38-66. Η νεοελληνικὴ μετάφραση του Γ. Τσάρα, ὁ.π., σ. 45-46.

της «δια τας αμαρτίας των ανθρώπων της»²⁹. Την απουσία του Αγίου αισθάνθηκε σαν πρόρρηση για την επερχόμενη καταστροφή ο όσιος Ηλίας ο Νέος (823-903), όταν καθ' οδόν από τη Σικελία προς την Κωνσταντινούπολη, ύστερα από πρόσκληση του Λέοντα ΣΤ', σταμάτησε στη Θεσσαλονίκη. Την επόμενη μέρα, καθώς κατευθυνόταν μέσα από την πόλη προς τον ναό του Αγίου Δημητρίου, μονολογούσε σαν να ρωτούσε τον Άγιο πού βρισκόταν. Προσκύνησε το ιερό κιβώριο και είπε κάποιες ακατάληπτες φράσεις. Λίγες μέρες αργότερα, στις 17 Αυγούστου του 903, ξεψύχησε³⁰. Μετά την άλωση, στην ομιλία του στο ναό του Αγίου Δημητρίου στις 26 Οκτωβρίου του 904 ο αρχιεπίσκοπος Πλωτίνος ανατρέχει στα παλαιότερα θαύματα και τη σωτηρία της πόλης από τους Αβάρους και παρακαλεί τον Άγιο να συγκεντρώσει και πάλι τους αιχμαλώτους που σκορπίστηκαν στα ξένα μέρη και να μην επιτρέψει να βεβηλωθούν πάλι οι ναοί και να μη σφαγιασθούν οι ιερείς και οι κάτοικοί της³¹.

Το πρώτο μισό του 12ου αι. οι λόγιοι μητροπολίτες Μιχαήλ Χούμνος, που είχε χρηματίσει χαρτοφύλακας της Αγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, ο Νικήτας, ανεπιός του Επισκόπου Μαρωνείας (1132-1145), και ο Βασίλειος Αχριδηνός, μορφωμένοι στην Κωνσταντινούπολη θα δώσουν νέα πνοή στην πνευματική ζωή της Θεσσαλονίκης³². Οι δύο τελευταίοι θα πάρουν μέρος

29. Λόγος που εκφώνησε ο Πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός στην Κωνσταντινούπολη, όταν έφθασε το τραγικό άγγελμα της άλωσης της Θεσσαλονίκης, έκδ. L.-G. Westerink, *Nicholas I Patriarch of Constantinople Miscellaneous Writings* [CFHB 20], Washington D.C. 1981, 10.56-12.61: «Ποῦ μοι, Δημήτριε μάρτυς, ἡ ἀήττητος συμμαχία; Πῶς τὴν σὴν πόλιν ὑπερείδες πορθουμένην; Πῶς ὑπὸ σοὶ πολιοῦχῳ ἢ ἐχθροῖς ἄβατος, ἀφ' οὗ χρόνου ταύτην ἡλιος ἐθεάσατο, τοσοῦτων κακῶν εἰς πείραν ἐγένετο;».

30. Βλ. G. Rossi Taibbi, *Vita di Sant'Elia il giovane* [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi 7], Palermo 1962, 110.1508-1512: «Ἦ μάρτυς τοῦ Χριστοῦ Δημήτριε, ποῦ εἶ νῦν; Ἐν ποίοις τόποις ἐνδιδαιτᾶς, ἢ τίνα ἐπουράνιον ἀψίδα περιπολεῖς; Καὶ τὰ τούτοις ὅμοια καὶ ἐν τῷ ναῷ γενόμενος καὶ ἐν τῷ ἱερῷ κιβωρίῳ τοῦ μάρτυρος παραστάς ἔλεγε». – Βλ. αναλυτικά Ε. Καλτσογιάννη κ.ά., *ό.π.*, σ. 115-117.

31. Βλ. Θ. Ιωάννου, *Μνημεῖα ἀγιολογικά*, Βενετία 1884 (ανατ. Leipzig 1973), 52.29 κε.: «Μέμνησο καὶ τῆς διασπαρείσης ἀιχμαλωτίδος ἡλικίας, ἣν πλήθος ἀμαρτιῶν εἰς ἔθνη τὰ βάρβαρα διεσκέδασε ...». Με βάση το παραπάνω χωρίο και άλλους υπαινιγμούς η P. Karlin-Hayter, «La date de Plotin, archévêque de Thessalonique», *Byzantion* 32 (1962) 129-131, και της ίδιας, «New Arethas Documents V. Introduction», *Byzantion* 34 (1964) 49-57, ταύτισε τον αρχιεπίσκοπο Πλωτίνιο με τον Πλωτίνιο που αναφέρεται σ' επιστολές του Αρέθα. – Πρβ. Ε. Καλτσογιάννη κ.ά., *ό.π.*, σ. 117-119.

32. Βλ. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*²,

στις θεολογικές συζητήσεις με τους Λατίνους που διεξήχθησαν στη Θεσσαλονίκη.

Στα τέλη του 12ου αι. τον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Θεσσαλονίκης ελάμπρυνε μία μεγάλη προσωπικότητα των γραμμάτων, ένας από τους σημαντικότερους λογίους και φιλόλογους του Βυζαντίου με βαθιά κλασική παιδεία, ο Ευστάθιος Κατάφλωρος. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, διετέλεσε διάκονος στην Αγία Σοφία και επί των δεήσεων του Πατριάρχη, μαΐστωρ των ρητόρων, δίδασκε ρητορική, γραμματική και φιλοσοφία, εντυπωσίαζε τους μαθητές και ακροατές του με τις ευρείες γνώσεις και τη ζωντάνια του λόγου του, όπως μαρτυρούν οι συμμαθητές και φίλοι του Ευθύμιος Μαλάκης, μητροπολίτης Νέων Πατρών³³, και Μιχαήλ Χωνιάτης, μητροπολίτης Αθηνών³⁴. Τα χρόνια αυτά έγραψε τα σχόλια στον Πίνδαρο και τον Διονύσιο τον Περιηγητή και τις Παρεκβολές (λεπτομερή σχόλια) εις την Ομήρου Ιλιάδα και Οδύσεια³⁵. Ήταν περίπου 60 χρονών όταν εξελέγη αρ-

Μόναχο 1977, σσ. 659, 621 και 626 αντίστοιχα. – Για τον Μιχαήλ Χούμνο βλ. την εισήγηση στο παρόν Επιστημονικό Συμπόσιο του Κ. Πιτσάκη, «Μιχαήλ Χούμνος, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης – ένας λησμονημένος Βυζαντινός κανονολόγος. Απόπειρα καταρτίσεως ενός corpus». – Του ίδιου, για τον Βασίλειο Ακριδηρό στα Πρακτικά του ΙΖ' Επιστημ. Συμποσίου (2003), «*Νομοκανονικά marginalia στο Βίο και το έργο Αγίων της Θεσσαλονίκης*» (υπό δημοσίευση). – Β. Κατσαρός, *ό.π.*, σ. 325.

33. Ο Ευθύμιος Μαλάκης στον επιτάφιο λόγο που εκφώνησε λίγες μέρες μετά το θάνατο του Ευσταθίου λέγει: «*Ἀκμάζοντα μὲν γὰρ εἶχε τε ἡ τῶν λόγων πόλις, ἡ Κωνσταντίνου, καὶ ἡ φιλόλογος νεολαία πᾶσα περὶ αὐτὸν καὶ ἦν Μουσεῖον ἄντικρυς τὸ δωμάτιον, ἄλλη τις Ἀκαδημία καὶ Στοὰ καὶ Περίπατος*». – Βλ. Κ.Γ. Μπόνης, *Ευθυμίου του Μαλάκη τα σωζόμενα*, Αθήναι 1937, 82.34-36. – Βλ. και Α. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend* [Wiener Byzantinische Studien 19], Wien 1994, 199-200. – Ε. Καλτσογιάννη κ.ά., *ό.π.*, σ. 27-28.

34. Μιχαήλ Χωνιάτη Μονωδία, έκδ. Σπ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, Α', Αθήναι 1880 (ανατ. Groningen 1968), 287.8: «*Μέλιτος γὰρ ἀπέσταζον αἱ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Εὐσταθίου χάριτες*». – Βλ. και Α. Sideras, *ό.π.*, σ. 219. – Ε. Καλτσογιάννη κ.ά., *ό.π.*, σ. 28-30.

35. Για το πολύπλευρο συγγραφικό έργο του Ευσταθίου υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία. Βλ. N.G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London 1983, 196-204. – Α. Kazhdan – S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge – Paris 1984, 115-195. – P. Wirth, *Eustathiana, Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike*, Amsterdam 1980, και τα Προλεγόμενα στο *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora* [CFHB 32], Berlin-New York 2000, σσ. 3*-8* και σ. 47-48 (Βιβλιογραφία). – Άγιος Εϋστάθιος. Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης (7-9 Νοεμβρίου 1988), Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989. – Επίσης St. Kyriakidis, Eustazio di Tessalonica, *La espu-*

χιεπίσκοπος Μύρων της Λυκίας, πριν όμως από την χειροτονία του χήρευσε ο θρόνος της Θεσσαλονίκης και κατ' εντολήν του αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνού, που τον εθαύμαζε, εξελέγη αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Στη Θεσσαλονίκη έφθασε το 1177 ή το 1178. Όπως και άλλοι λόγιοι αρχιεπίσκοποι που έζησαν και μορφώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και αναγκάστηκαν να μετοικήσουν στην περιφέρεια, ο Θεοφύλακτος Αχρίδος, ο Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης, ο Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος, ασφυκτιά και νοσταλγεί τη Βασιλεύουσα. Ασκεί με αυστηρότητα το ποιμαντικό του έργο, ελέγχοντας με τους λόγους του τους Θεσσαλονικείς γιατί δεν μετείχαν στην λιτανεία κατά την πρώτη του έτους –αντίθετα απ' ό,τι συνέβαινε στην Κωνσταντινούπολη³⁶, μέμφεται τους καταπατητές ιδιωτικών και εκκλησιαστικών κτημάτων και τους ιερόσυλους, ενώ στον λόγο του «*Επίσκεψις βίου μοναχικού επί τῇ διορθώσει τῶν κατ' αὐτὸν*» ελέγχει τους μοναχούς που αργόσχολοι και πολυάριθμοι κυκλοφορούν στην πόλη με άλογα και ημίονους, δεν σέβονται τον ιεράρχη, τους επιπλήττει για την αμάθειά τους και την καταστροφή πολύτιμων βιβλίων, προτρέπει στη συγκέντρωση και διαφύλαξη χειρογράφων³⁷. Η κριτική του αυτή δημιουργεί αντιπάθειες, αλλ' εκείνος αντιτίνει: «*Οὐκ ἀπεστάλην ... κόλαξ ἔνταῦθα, ὡς προσφέρειν ἅπανσι μαλθακοὺς λόγους καὶ οἴους τέρπειν μόνον καὶ διαχέειν*»³⁸. Περισσότερο όμως γνωστός έμεινε ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης για τον ιστορικό λόγο που συνέθεσε για την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς τον Αύγουστο του 1185, όπου με τελείως διαφορετική δομή και διάρθρωση από εκείνη του Καμενιάτη, σε γλώσσα αττική και λόγο διανθισμένο με παροιμίες, ομηρικά χωρία και μυθολογικές εικόνες περιγράφει την πολιορκία και την κατάληψη της Θεσσαλονίκης³⁹. Η άλωση θα καταστρέψει «*τὴν ἐν ταῖς ὑπ' οὐρανὸν πόλεσι πάνυ λαμπρὸν φαίνουσαν Θεσσαλονίκην ... Ἀπήγαγεν οὖν αὐτὴν* (ο δαί-

gnazione di Tessalonica, Palermo 1961, όπου και εκτενής εισαγωγή για την προσωπικότητα και το έργο του Ευσταθίου.

36. Βλ. P. Wirth, *ό.π.*, Λόγος Δ', σ. 55-60.

37. Βλ. St. Kyriakidis, *ό.π.*, σ. XLVIII κε. – P. Magdalino, «Eustathios and Thessalonica», *ΦΙΛΕΛΛΗΝ*, *Studies in Honour of Robert Browning*, ed. by Costas N. Constantinides, Nikolaos M. Panagiotakes, Elizabeth Jeffreys, Athanasios D. Angelou, Venice 1996, 225-238. – M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge, 179-195. – Πρωτ/ρος Δ. Βακάρος, «Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: ο ιεράρχης και άγιος», στα *Πρακτικά του Θεολογικού Συνεδρίου* (βλ. σημ. 35), κυρίως σ. 103-109. – Για τη στάση του απέναντι των μοναχών βλ. Γ. Θεοδωρούδης, *Ο μοναχισμός κατά τον Ευστάθιον Θεσσαλονίκης*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1983.

38. Th. Tafel, *Eustathii opuscula*, Francofurti 1832, αρ. 83.72 κε. – Πρωβ. St. Kyriakidis, *ό.π.*, σ. LIII.

39. Κριτική έκδοση του έργου: St. Kyriakidis, *ό.π.*, με ιταλική μετάφραση του V. Rotolo· γερμανική μετάφραση Η. Hunger, *Die Normannen in Thessalonike*, Graz-

μων) τέλεον, ὡς μηδὲ λείψανον ἐναπομεῖναι παλαιᾶς καλλονῆς»⁴⁰. Ο Ευστάθιος αποδίδει ευθύνες στην ανικανότητα και αβελτηρία, την ανανδρία του διοικητή της Δαυίδ Κομνηνού. Ανατρέχει στα αίτια που οδήγησαν στην καταστροφή, περιγράφει την κατάσταση που δημιουργήθηκε στο Βυζάντιο μετά τον θάνατο του Μανουήλ Κομνηνού, «γκρεμίστηκε ὅ,τι ἦταν ὀρθιο για τους Ρωμαίους, και σαν να ἔσβησε ο ἥλιος (= ο αυτοκράτορας) σκοτείνιασαν τα πάντα για μας»⁴¹. Περιγράφει τις δολοπλοκίες και τα αιματηρά γεγονότα που οδήγησαν στον σφετερισμό της εξουσίας από τον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό και τις διώξεις και το κύμα τρομοκρατίας που εκείνος εξαπέλυσε στην Κωνσταντινούπολη, την ἀφιξη του στρατού των Νορμανδῶν και του στόλου τους, την πολιορκία, την ηρωική αντίσταση, την κατάληψη, τη φρίκη και τις βιαιότητες του πολέμου, την καταστροφή ακόμη και του κιβωρίου του Αγίου και τη λεηλασία του ασημένιου διάκοσμου, τους θρήνους και τις οιμωγές, την ομηρία του ίδιου και τη συμμετοχή του στο «πάθος» της πόλης με το να εμψυχώνει τους Θεσσαλονικεῖς και να μετριάζει τα δεινά τους με την παρέμβασή του στους εχθρούς⁴². Θρηνεί την καταστροφή της πόλης, «που δεν ἦταν απλῶς μια πόλη, ἀλλὰ μακάρων γη, που ὅποιος την εἶχε γνωρίσει δεν θα μπορούσε να τη λησμονήσει ποτέ» (Οὐ γὰρ πόλις ἦν ἀπλῶς, ἀλλὰ μακάρων γῆ, ὅποιαν ὁ μαθὼν οὐκ ἂν ἔχοι λαθέσθαι αὐτῆς). Αυτή που ἔθαλλε πάντα και εἶχε ὅλα τα καλά του κόσμου «ἐξήνθησε τότε ἀτημελήτοις νεκροῖς, ὧν και εἰσέτι σώματα ἀκηδέα κείται ἐν παρασβύστοις, ἀνδρῶν, γυναικῶν, νηπίων, ἀκμαίων, μεσαιπολίων, γερόντων»⁴³.

Το κείμενο, ὅπως αναφέρεται στο Προοίμιο, διαβάστηκε ἀπὸ τον Ευστάθιο την Κυριακή της Τυροφάγου, στις 23 Φεβρουαρίου 1186, ὅταν οι Νορμανδοὶ εἶχαν ἤδη εγκαταλείψει την πόλη. «Νομίζω, πολίτες και συναθλητές και σεις οι νεοφερμένοι, ὅτι περιέγραφα με ακρίβεια και τέχνη και ζωγράφισα (ἀνεστήλωσα) μία διδακτική εἰκόνα των παθημάτων μας», λέγει στον Επίλογο⁴⁴.

-Wien-Köln 1955, 1967². αγγλική μετάφραση John R. Melville-Jones, *Eustathios of Thessaloniki: The Capture of Thessaloniki*, Camberra 1988.

40. St. Kyriakidis, ὁ.π., 6.3-8.

41. St. Kyriakidis, ὁ.π., 18.13-15: «Μέλλον εἶναι φαίνεται, καθὰ θεῶ εὐηρέστητο, πεσόντι τῷ Κομνηνῷ βασιλεῖ Μανουήλ συγκαταπεσεῖν και εἴ τι ἐν Ρωμαίοις ὀρθιον και ὡς οἶα ἡλίος ἐκείνου ἐκλιπόντος ἀμαυρὰν γενέσθαι πᾶσαν τὴν καθ' ἡμᾶς».

42. Ὅπως λέγει ο Νικήτας Χωνιάτης, ἐκδ. J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB XI.1], Berlin-New York 1975, 307.79-84: «οὗτος γὰρ συγκακουχεῖσθαι τῷ οἰκείῳ ποιμνίῳ ἐλόμενος μᾶλλον ... ἐξὸν μεταναστεῦσαι τῆς πόλεως ... τοῦτο μὲν οὐδαμῶς ἐδικαίωσεν, εἴπερ αὐτοῦ συμπαραμενηκότος πλείστοι σώζεσθαι ἤμελλον».

43. St. Kyriakidis, ὁ.π., 146.6-10.

44. St. Kyriakidis, ὁ.π., 158.3-5: «Δοκῶ μοι, ὦ πολῖται και δι' ὄλων συναθλευταί,

Η Θεσσαλονίκη στα τέλη του 13ου αι. και το πρώτο μισό του 14ου αι. θα φθάσει στη μεγαλύτερή της ακμή ως φιλολογικό και καλλιτεχνικό κέντρο. Σε μιαν εποχή εδαφικής συρρίκνωσης της Αυτοκρατορίας με την προέλαση και εγκατάσταση των Τούρκων στη Μ. Ασία και των Σέρβων στη Μακεδονία συντελείται το θαύμα της άνθησης των γραμμάτων και των τεχνών της εποχής των Παλαιολόγων. Η Θεσσαλονίκη, που διοικείται κατά καιρούς από τους δεσπότες, γιους του αυτοκράτορα, θα γίνει κέντρο των ενδοδυναστικών συγκρούσεων μεταξύ του Ανδρόνικου Β΄ και του εγγονού του Ανδρόνικου Γ΄, θα υποστεί τα δεινά του δεύτερου εμφυλίου πολέμου (1341-1347), θα βιώσει την επανάσταση των Ζηλωτών και τη μεγάλη θεολογική διαμάχη που προκάλεσε ο Ησυχασμός. Δεσπόζουν την ταραγμένη αυτή περίοδο οι μορφές του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Γρηγορίου Παλαμά (1351-1359), των Θεσσαλονικέων Φιλόθεου Κόκκινου, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, και Νικολάου Καβάσιλα, του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, καθολικού κριτή των Ρωμαίων και συγγραφέα της Εξαβίβλου, του Ματθαίου Βλάσταρη, ηγούμενου της Μονής Ισαάκ, διάσημου για το νομοκανονικό του έργο, που αποτελεί την πιο συστηματική «νομική έγκυκλοπαιδεία τῶν χρόνων του, τὸ Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον τῶν ἐμπεριειλημμένων ἀπασῶν ὑποθέσεων τοῖς ἱεροῖς καὶ θείοις κανόσι»⁴⁵.

Ο ησυχαστής Γρηγόριος Παλαμάς, που σε πλήθος ομιλιών και συγγραμμάτων αποτύπωσε τη θεολογική του σκέψη και διδασκαλία, αναδείχθηκε σύμφωνα με τον βιογράφο του Φιλόθεο Κόκκινου «ἡ δόξα τῶν μοναζόντων, τὸ κοινὸν τῶν θεολόγων πατέρων καὶ διδασκάλων καλλώπισμα, τῶν ἀποστόλων ὁ συναγωνιστής ... καὶ τῆς εὐσεβείας ἀθλητῆς καὶ στρατηγὸς καὶ ὑπέρμαχος, ὁ τῶν θείων δογμάτων ὑψηλὸς ἐξηγητῆς καὶ διδάσκαλος»⁴⁶.

καὶ ὑμεῖς δέ, ὧ νηήλυδες, ἠκριβωσάμην διαγράψας τὰ καθ' ἡμᾶς τεχνικῶς καὶ εἰκόνα ταύτην ἐν ἡμῖν ἀνεστήλωσα διδασκαλικὴν ὧν ἐπάθομεν».

45. Για την πνευματική ζωή της Θεσσαλονίκης την εποχή των Παλαιολόγων βλ. Β. Κατσαρός, *ό.π.*, σσ. 326-332, και τις μελέτες στους τόμους: *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Παλαιολόγειος εποχή* (Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Ιερά Μονή Βλατάδων, 29-31 Οκτωβρίου 1987), *Κέντρο Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989*, και *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία, Β΄ Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη 14-20 Δεκεμβρίου 1992), *Θεσσαλονίκη 2002*.

46. Δ.Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου Ἀγιολογικὰ ἔργα. Α΄ Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4, ΚΒΕ], *Θεσσαλονίκη 1985*, 590.2-7. – Βλ. PLP IX Nr. 21546 και μελέτες στα *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμά* (12- 14 Νοεμβρίου 1984), *Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1986*. – Μια συνοπτική παρουσίαση

Ο Φιλόθεος Κόκκινος από τη Θεσσαλονίκη, που σπούδασε και σταδιοδρόμησε στην Κωνσταντινούπολη, αρχικά μητροπολίτης Ηρακλείας και αργότερα Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, αναδεικνύεται ο αξιολογότερος συγγραφέας αγιολογικών έργων της υστεροβυζαντινής περιόδου. Παράλληλα με τα άλλα συγγράμματά του, έγραψε οκτώ αγιολογικά έργα για αγίους της Θεσσαλονίκης των τεσσάρων πρώτων αιώνων και πέντε Βίους προσώπων με τα οποία τον συνέδεαν φιλικόι δεσμοί, όπως ο Γρηγόριος ο Παλαμάς, ο Ισίδωρος Α΄ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Σάββας ο νέος, ο όσιος Γερμανός Μαρούλης και ο όσιος Νικόδημος⁴⁷. Στη χορεία των εκκλησιαστικών συγγραφέων εντάσσουμε και τον ανεψιό του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Νείλου Καβάσιλα, Νικόλαο Καβάσιλα, που γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη, αλλά ζούσε στην Κωνσταντινούπολη. Αν και υποθέτουμε ότι προς το τέλος τής ζωής του εκάρη μοναχός, με το όλο έργο του, επιστολές, λόγους, θεομητορικές ομιλίες και κυρίως με το θεολογικό του έργο «*Η εν Χριστῷ ζωή*» και την ερμηνεία εις την Θεϊάν Λειτουργίαν αναδείχθηκε από τους επιφανέστερους θεολόγους και διδασκάλους⁴⁸.

Θα κλείσω τη σύντομη και ατελή αυτή επισκόπηση με τον Συμεών, τον τελευταίο αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, που πέθανε το 1429, έξι μήνες πριν από την πτώση της πόλης στους Τούρκους τον Μάρτιο του 1430. Στάθηκε δίπλα στο ποιμνίό του στις δύσκολες στιγμές και με τους λόγους του εμφύχωνε τους Θεσσαλονικείς («*καὶ ἡμᾶς (ο λόγος προς τον Άγιο Δημήτριο) μὲν*

του βίου και του έργου του Γρηγορίου Παλαμά δίνει ο Γ. Μαντζαρίδης, «Ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς και το έργο του», *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων*, ό.π., σσ. 643-648.

47. Βλ. PLP V Nr. 11917. – Τα αγιολογικά του έργα εξέδωσε ο Δ.Γ. Τσάμης, ό.π.: τα δογματικά έργα ο Δ.Β. Καϊμάκης, *Φιλοθέου Κοκκίνου Δογματικά έργα*, Μέρος Α΄ [Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς 3], ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1983· τους λόγους και ομιλίες ο Β.Σ. Ψευτογκάς, *Φιλοθέου Κοκκίνου Λόγοι και Ομιλίες* [Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς 2], ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1981. – Στην ίδια σειρά εκδόθηκαν και τα έργα του Χίου Ιωσήφ Καλόθετου, που διέμεινε περίπου πέντε χρόνια στη Θεσσαλονίκη και επισκεπτόταν τον Γρηγόριο Παλαμά στο Άγιον Όρος: Δ.Γ. Τσάμης, *Ιωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα* [Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς 1], ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1980.

48. Βλ. PLP XII Nr. 30539. – Βλ. Α.Δ. Αγγελόπουλος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και το έργο του* [Ανάλεκτα Βλατάδων 5], Θεσσαλονίκη 1970, και μελέτες στα *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του σοφωτάτου και λογιωτάτου και τοῖς ὅλοις ἀγιωτάτου ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου Καβάσιλα του καὶ Χαμαετοῦ προνοῖα του Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονος Β΄ (17-20 Ιουνίου 1982)*, Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1984.

παραμυθήσεται κακουμένους και πρὸς τὴν ἐλπίδα διεγερεῖ»)⁴⁹, καθώς αναφέρεται στις παλαιότερες αλλά και τις τωρινές περιπέτειες της πόλης και τη σωτήρια επέμβαση του Αγ. Δημητρίου, όταν «ὡς στρατιώτης τις ἔφιππος ὑψηλὸς τε καὶ θαυμαστὸς τοῖς ἔξωθεν ἑωρᾶτο, τὸ τεῖχός τε τρέχων ἄνωθεν καὶ ἐκροβῶν τοὺς κατὰ τῆς πόλεως κινουμένους»⁵⁰. Ο θάνατος του ποιμενάρχη θεωρήθηκε ως προμήνυμα κακῶν, ὅπως μας πληροφορεῖ ο Ἰωάννης Αναγνώστης, που περιέγραψε τα τραγικά γεγονότα της τελευταίας ἀλώσης της πόλης: «Γιατί ὅλοι τον πιστεύαμε μέσα μας σα μια δύναμη ζωογόνα και το θάνατό του για τίποτ' ἄλλο δεν μπορούσαμε να τον πάρουμε παρά σαν ἓνα μήνυμα για την πιο δίκαιη τιμωρία μας ἀπ' το Θεό»⁵¹.

49. Βλ. PLP XI Nr. 27057. – D. Balfour, *Politico-historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17-1429)* [Wiener Byzantinische Studien XIII], Βιέννη 1979, Λόγος Α', σ. 40.4-7.

50. Βλ. D. Balfour, ὁ.π., Λόγος Β', σ. 61.31-32. Αναφέρεται στην πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τον Μουράτ Β' ἀπὸ το 1422 και την ξαφνική επίθεση τον Μάρτιο του 1426. – Πρβ. Ελένη Καλτσογιάννη κ.ά., ὁ.π., σσ. 63-72. – Για το λειτουργικό ἔργο του Συμεών βλ. Ι. Φουντούλης, *Το λειτουργικόν ἔργον Συμεών του Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1966, και τα Πρακτικά Λειτουργικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης καὶ θαυματοργοῦ (Θεσσαλονίκη 15.9.1981), Θεσσαλονίκη 1983. – Τα θεολογικά ἔργα ἐκδόθηκαν ἀπὸ τον D. Balfour, Ἁγίου Συμεών ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (1416/17-1429), Ἔργα Θεολογικά [Ανάλεκτα Βλατάδων 34], Θεσσαλονίκη 1981.

51. Βλ. PLP I Nr. 839. – Γ. Τσάρας, *Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1958, 16.8-15. – Του ἴδιου, *Ἡ τελευταία ἀλωση τῆς Θεσσαλονίκης (1430)*. Τα κείμενα μεταφρασμένα με εἰσαγωγικό σημεῖωμα και σχόλια, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 41-42. – Βλ. Ε. Καλτσογιάννη κ.ά., ὁ.π., σ. 74-78.